

Honti László

0. A konferencia címe, „Tudományszakjaink felelőssége“ elgondolkoztatott: vajon miben is állhat az általam is képviselt diszciplína, az uralisztika, a történeti-összehasonlító uráli/finnugor nyelvtudomány felelőssége? A válaszadáskor, úgy hiszem, négy szempontot kell kiemelnem: 1. a kutatás során maximálisan törekedni kell jól megalapozott eredményekre vagy legalább nagyon valószínűsíthető hipotézisekre, 2. ezeket nemzetközileg is hozzáférhetővé kell tenni, vagyis ismertebb idegen nyelveken (is) publikálni kell őket, 3. a különböző tudományos fórumok (konferenciák és kiadványok) csak megfelelő színvonalú előadásoknak és publikációknak adjanak zöld utat, 4. mindent meg kell tenni azért, hogy ezeket az eredményeket nem szakemberek számára érhetően megformálva is interpretáljuk, s így beépülhessenek az anyanyelve iránt érdeklődő művelt nagyközönség ismerettárába, de lehetőleg minél szélesebb rétegek is hozzájussanak az anyanyelvünk múltjáról és jelenéről szóló korszerű, megbízható információkhoz.

1. De mégis mi az, amit anyanyelvünk őstörténetéről nanodióhéjba sűrítve elmondhatunk? A magyar nyelv kora aligha határozható meg, miként a többié sem. Legfeljebb azon tűnődhetnénk el, mikortól beszélhetünk magyar nyelvről. A legkézenfekvőbb válasz az lenne, hogy attól az időtől kezdve, amikor (talán közel 3000 évvel ezelőtt) távoli őseink elváltak legközelebbi nyelvrokonainknak, a voguloknak és az osztjácoknak a közös elődeitől, azaz az ősi ugor nyelvű közösség kettévált, majd mindkét csoport nyelve legnagyobb részben olyan változásokon ment át, amelyek a másik csoport nyelvében nem következtek be. De mindez természetesen viszonylag lassú folyamat volt, határvonalat húzni lehetetlen volna; tapasztalatból ugyanis jól tudjuk, hogy az egymást követő nemzedékek mindig kifogástalanul megértik egymást, s csak hosszú idő elteltével jelentkeznek jól érzékelhető változások. Elégséges arra gondolnunk, hogy nem vagy alig jelent problémát pl. a több évszázaddal ezelőtti magyar szövegek megértése, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós vagy Pázmány Péter írásai alig-alig okoznak gondot a mai olvasónak, de a Halotti Beszéd nyelvezete nyelvtörténeti ismeretek híján már kevésbé világos.

Visszatérve az ugor alapnyelvből kiváló, megszületőben lévő előmagyarhoz, biztosan állíthatjuk, hogy az is érthető lett volna sok nemzedék számára az elkülönülés előtt és után is. Időben még inkább visszafelé haladva ugyanezt mondhatjuk el a finnugor és az uráli kor nyelvéről, sőt: a végképp beláthatatlan preuráli korszakról is. E képzeletbeli időutazás során igazából akár az emberi nyelv megszületéséig is elkalandozhatnánk, s ekkor még azzal a kérdéssel is szembekerülhetnénk, vajon monogenetikusak-e, azaz egyetlen emberi ősnyelvből erednek-e a világ nyelvei vagy sem (megjegyzem: mindkét lehetőségnek vannak szószólói és tagadói, de anyanyelvünk őstörténete szempontjából ez aligha bír különösebb jelentőséggel). E röpké időutazásnak csak az volt a célja, hogy érzékeltessem, nem adhatok adekvát választ arra az általam megfogalmazott kérdésre, mikortól számolhatunk a magyar nyelv történetével, mikor kezdődött, s főleg mikor ért véget az őstörténete. Teljesen gyakorlati megfontolásból a kutatás csak azokra a nyelvi, nyelvtörténeti eseményekre figyelhet, amelyek vagy a magyar nyelv írásos története során követhetők nyomon, vagy amelyekről a rokon nyelvek vallomása és a nyelvi változások feltárt törvényszerűségei alapján szerzünk tudomást, továbbá az önállósult magyar nyelvnek és elődeinek egyéb nyelvekkel létrejött kapcsolataiból leszűrhető tanulságok segítségével is fontos adatok birtokába juthatunk. Immáron jó kétszáz éve ilyen mederben folytak, folynak a kutatások, amelyek során egyre plasztikusabb kép rajzolódott ki a távoli múltból is. Az utóbbi, hozzávetőlegesen száz

esztendő folyamán nemcsak a történeti-összehasonlító nyelvtudomány, hanem az általános nyelvészet (vagy manapság divatosabb néven: az elméleti nyelvészet), a nyelvtipológia stb. is jelentős eszköztárat adott a múltbéli állapotok felderítéséhez.

A történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelői tehát arra törekszenek, hogy felvázolják többek között a magyar nyelv ma ismert arculatát kialakító változások sorát, a vele egy családba, nyelvcsaládba tartozó nyelvekkel fennálló rokonsági viszonyait. Éppúgy feladatunk az is, hogy felderítsük, milyenek lehettek azok az időben messzi nyelvállapotok, amikor még egy nyelvet alkotott rokonainak elődeivel.

1.1. Kutatók generációinak kitartó munkája eredményeként elmondhatjuk, nagy valószínűséggel rekonstruáltuk az uráli/finnugor alapnyelv hangrendszerét (fonémarendszerét), alaktanának számos építőkövét, nagy vonalakban még mondattanát is, és szókincséről is vannak eléggé megbízható ismereteink. Amit erre a legtávolabbi, vagyis az uráli/finnugor alapnyelvre rekonstruálhatunk, már igen hosszú nyelvi változások, evolúció eredményeként jött létre. A nyelvfejlődés törvényszerűségeinek, tendenciáinak ismeretében hipotéziseket állíthatunk fel a rekonstrukció révén feltárt alapnyelvi elemek és azok rendszerének kialakulására. Példaként megemlítem a grammatikai személy jelölésének kérdését: nyelvcsaládunk tagjai — pl. az indogermán nyelvekkel ellentétben — nem birtokos névmással, hanem a birtokszóhoz illesztett birtokos suffixummal jelölik meg a birtokos személyét és számát, vö. pl. m. *házam* ~ n. *mein Haus*, m. *házunk* ~ n. *unser Haus*; továbbá az uráli nyelvek meglehetősen következetességgel az igealakon magán jelölik ma is az alany személyét és számát, pl. m. *nézek, nézel, néz, néziünk, néztek, néznek*. Mivel e személyjelölő morféma, suffixumok igazolhatóan léteztek már az uráli alapnyelvben is, ezeknek a beláthatatlanul hosszú preuráli korszak vége felé kellett létrejönniük a főnévként, ill. az igeként funkcionált szótó mögött, ahol hosszú folyamat eredményeként elveszítette önálló hangsúlyát, alakja fokozatosan megcsonkult, majd egyesült az előtte lévő szóalakkal, tehát kötött morféává vált. De bepillantunk ennek a preuráli korban lezajlott folyamatnak a részleteibe is:

1.1.1. A nyelvi változások egyes szakaszainak leírásában nagyon hasznos segítséget adhatnak, ha vannak, a szövegemlékek, ezt az újlatin nyelvek és a görög példája nagyon világosan szemlélteti. Az imént említett személyjelölő elemek kialakulásával kapcsolatban nekünk a mi nyelveinkkel tipológiailag sok hasonlóságot mutató mongol nyelvek írott dokumentumai is segítenek, ti. azok révén is nyomon követhető a személyes névmások jól dokumentált, fokozatos agglutinációja, amely folyamat egyes nyelvekben talán már le is zárult, másokban pedig személyes névmási eredetű elemeknek mai is particulaszerű statusuk van.

A személyes névmásokból agglutinálódott személyjelölő elemek kapcsán érdemesnek látom még arra is felhívni a figyelmet, hogy pl. a balti-finn nyelvekben azok mind a birtokos személyjelezésben (vö. m. *házam, házad*), mind az igeragozásban (vö. m. *nézek, nézel*) a szóvégen állnak, ún. zárómorfémák, amelyeket más kötött morféma (képző, jel, rag) már nem követhet, míg a magyarban csak az igei személyragnak van ilyen statusa, a birtokos személyjelet még az esetrag követi (vö. *ház-am-ban, ház-ad-ban*), a volgai és a permi finnugor nyelvekben ezzel szemben mindkét sorrend lehetséges, de rendszerint eltérő funkciójú esetragokkal attól függően, hogy azok csak tisztán grammatikai viszonyokat fejeznek-e ki (ilyenek a nominativus, az accusativus, a genitivus és a dativus), vagy főleg pl. helyviszonyokat jelölnek-e (pl. lativus, locativus, ablativus). Ennek a döntő tényezőnek a figyelembevétele adhatja kezünkbe annak a problémának a megoldását, vajon az uráli/finnugor alapnyelvben egységes volt-e ezen morféma sorrendje (morfortaxisa) vagy sem, s ha nem, akkor mi szabta meg sorrendjüket.

1.2. Azt semmi körülmények között sem lehet kijelenteni, hogy teljes lenne az egyetértés a szakemberek körében az uráli/finnugor alapnyelv minden részletkérdésének megítélésében, a későbbi alapnyelvek, mint pl. a finn-permi, a finn-volgai vagy a mi nyelvünket közelebből érintő ugor alapnyelv esetében, de ez így is természetes, hiszen a tudományban a tények, a jelenségek gyakran többféleképpen is interpretálhatók, esetleg nem is mindig egymást kizáró módon. Évtizedeken át komoly vita tárgya volt az uráli/finnugor alapnyelv hangrendszeréről abban a tekintetben, feltehető-e, hogy a magán- és mássalhangzók bizonyos kvantitatív és kvalitatív váltakozásnak voltak alávetve azon szótag minőségétől függően, amelynek alkotóelemei voltak; más szóval: voltak-e az indogermán nyelvekre jellemző ablautra emlékeztető váltakozások vagy a finnségi-lapp nyelvcsoportban ma is közönséges, fokváltakozás néven ismert mássalhangzó-váltakozások. A tudományágunk történetében valamelyest is tájékozottak tudják, hogy a germanisztikai képzésben is részesült és újgrammatikus iskolázottságú Eemil Nestor Setälä elméletéről, annak elsősorban Erkki Itkonen és Wolfgang Steinitz általi bírálatáról és a két utóbbi szakember közti kemény vitákról van szó. Bár a tudományos kérdésekre adott válaszok megítélésekor a „népszavazás” szóba sem jöhet, de érdemes megemlíteni, hogy a kutatók nagy többsége az Erkki Itkonen által kidolgozott hipotézist tekinti plauzibilisnak. Főleg ennek alapján mondhatjuk, hogy nagyjából ismerjük a legtávolabbi alapnyelvek hangállományát, tudjuk, hogy az akkori nyelvben is érvényesült a magánhangzó-harmónia, amelyet a mai uráli nyelvek egy része legalább nyomokban megőrzött, s amely mai is élő jelenség pl. a magyarban és a legtöbb balti-finn nyelvben vagy nyelvjárásban; ehhez a kérdéskörhöz tartozik az is, hogy tudjuk, milyen lehetett az alapnyelvi szótagszerkezet, milyen lehetett az alapnyelv fonotaxisa (vagyis milyen hangegymásutánok voltak lehetségesek). A súlyos vitákat kiváltó kérdéshez, az esetleges hangváltakozásokhoz egy pillanatra visszatérve azonban azt kell megállapítanunk, hogy a szóalakon belüli morfológiai váltakozásokról semmit sem tudunk, vagy alig valamit. Ez egyébként a rekonstrukciós eljárás egyik korlátjából fakad, hogy tudniillik időben visszafelé haladva egyre kevesebb alternációt tudunk kimutatni, s ez nemcsak a hangtanra, hanem a grammatikai elemekre és viszonyokra is érvényes; emiatt is tűnhetik sokszor úgy, hogy a távoli alapnyelvek valamiféle ideális szabályszerűséget tükröző rendszert mutatnak.

Ami az alaktan rekonstruálását illeti, talán kevesebb vitát váltott ki, de olyan heveseket, mint a hangrendszeré, bizonyosan nem. Nem túlzás azt állítani, hogy viszonylag jól ismerjük a legtávolabbi alapnyelvek jel- és ragmorfémáinak javát, sőt még a képzőállományról is van némi képünk. Ezen alapnyelveknek egyik legfontosabb általános alaktani vonása az volt, amely a nyelvcsalád tagjaiban ma is dominál, hogy egy-egy alaktani egység (azaz morféma) főleg egy markáns funkció hordozója volt. Több évtizeden át latolgatták, milyen lehetett a névszó ragozási paradigmája, a kettős és többes szám jelölése csak az ún. alapesetre (nominativusra) korlátozódott-e, s ezen a téren (vagy ezen a téren sem) még most sem alakult ki teljes egyetértés. Még több nehézséggel jár az igei paradigma rekonstruálása, hiszen pl. azon a téren is viták vannak, vajon az uráli nyelvek mintegy felében ismert alanyi és tárgyas ragozási sorok kettőssége alapnyelvi kori-e avagy inkább egyes nyelvek és nyelvcsoportok újításáról van-e szó.

Az alapnyelv mondatánát illetően a nyelvtipológia megállapításaira is támaszkodva a kutatók okkal tényként azzal számolnak, hogy SOV (azaz: alany – tárgy vagy egyéb bővítmény – állítmány) volt a mondatrészek domináns sorrendje, a jelző megelőzte jelzett szavát, a birtokos szerkezetben a birtokos jelző lehetett ragtalan vagy éppen genitivusragos (ehhez vö. m. *asztalláb ~ az asztal lába ~ az asztalnak a lába*).

Valamennyi alapnyelvünk az agglutináló típus képviselője volt, tehát a szótóhoz (a névszó vagy az ige tövéhez) ragasztotta a toldalékokat (képzőket, jeleket, ragokat).

A nyelvcsalád tagjainak szókincse alapján rekonstruálható alapnyelvi szóállomány arra enged következtetni, hogy e távoli korokban élt elődeink főleg vadászatból és halászatból tarthatták el magukat, állattenyésztés és földművelés aligha lehetett.

Még megjegyzendő, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján nem mindig sikerül markáns különbségekre rámutatnunk az egymást követő nyelvállapotok között; így van ez pl. mindenekelőtt az uráli és a finnugor alapnyelv esetében, a mi esetünkben pedig még az ugor alapnyelvi viszonyok nagy része is tisztázásra vár.

1.3. Sok segítséget kaptunk és a jövőben is remélhetünk az uráli nyelvek és a velük érintkező vagy hajdan kapcsolatban volt más családokba tartozó nyelvek közti érintkezések következményeinek vizsgálatától is. A legbeszédesebbek ilyen tekintetben a szókincs idegen eredetű elemei, a jövevényszavak, amelyek természetesen nemcsak nyelvtörténeti, hanem történelmi, kultúr- és gazdaságtörténeti szempontból is értékes adalékokkal szolgálhatnak. Izgalmas részletkérdésnek számít a nyelvek hang- és nyelvtani rendszerében idegen hatásokra bekövetkezett változások tanulmányozása is. A mondattani szerkezetek terén kimutatható hatások tekintetében azonban különös óvatosság ajánlatos, nem elég ugyanis ráeszmélni arra, hogy valamelyik uráli nyelvben vagy akár többükben is azokhoz hasonló szerkezetek találhatók, mint amilyenek szomszédaik némelyikében is vannak, s ezt az egyezést nem szabad „ez nem lehet a pusztá véletlen műve!“ felkiáltással rögtön egyértelműen idegen hatásnak tulajdonítani, hanem azt is meg kell nézni, vajon nem akár nagyon régi, belső, spontán fejlődés eredményéről lehet-e szó, vagy az érintkező idegen nyelv nem esetleg csak megerősítette annak kibontakozását, általánosulását — természetesen az ellenkező irányú hatás, vagyis az uráli nyelveknek a szomszédaikra gyakorolt befolyása is komolyan számbaveendő alternatíva ilyen esetekben. Ennek kapcsán két tanulságos ugor példát idézek, minket, magyarokat ugyanis különösen érdekelnek az anyanyelvünkkel legközelebbi atyafiságban lévő vogul és osztják nyelv, ill. e három nyelv közös forrása, az ugor alapnyelv. Erre azért vagyok kénytelen röviden kitérni, mert főleg az ezen nyelveket nem vagy alig ismerő kollégák szívesen vonják kétségbe e nyelvek szorosabb genetikai kapcsolatát. Szerintem azonban már jó száz évvel ezelőtt is indokoltan állapították meg az ugor nyelvek akkori ismerői, kutatói a magyar, a vogul és az osztják közötti szorosabb rokoni kapcsolatokat; az ezeket egyértelműen igazoló közös ugor vonások ismertté vált száma azóta csak nőtt, és nyilván még nőni is fog.

Ilyen közös jegynek tekintem pl. az igekötők meglétét e nyelvekben, amely kategóriának a magyarban való létezését többen is latin, német, szláv minta átvételének vélték.

Még egy másik olyan ősi ugor mondattani sajátosságra is felhívom a figyelmet, amelynek a magyarban való jelenlétét túlbuzgó nyelvűvelők évtizedeken át germanizmusként kárhoztatták: a „határozói igenév + a *van* létige“ együttesére gondolok, pl. *a levél meg van írva*, vö. n. *der Brief ist geschrieben*. Bőséggel kimutatható e szerkezet a másik két ugor nyelvből is, tehát ez már önmagában a magyar jelenség magas kora mellett szó; de a német sem támogatja a germanizmus vádját, hiszen e nyelvben a *geschrieben* nem határozói igenév (azaz nem gerundium), hanem múlt idejű melléknévi igenév (vagyis participium praeteriti), tehát a két szerkezet lényeges alkotóelemei eltérnek egymástól.

Az ilyen, a példaként idézett két esetben és hasonlókban, amikor csak benyomásokon alapuló állásfoglalásokat fogalmaznak meg a szakma egyes képviselői vagy éppen a rendszerint jószándékú külsők, leginkább csak az „impresszionista nyelvészkedés“ minősítéssel jellemezhetem a tevékenységet.

2. Tapasztalatom szerint, és ezzel a vélekedéssel nem vagyok egyedül, sok külföldi általános nyelvészeti munkában rég elavult, gyakran másod- vagy harmadkézből, esetleg csak

hallomásból származó téves információk, olykor pedig az impresszionista nyelvészkedés termékei olvashatók a magyarról és más uráli nyelvekről is. A szakma művelőinek törekedniük kellene arra, hogy valóban színvonalas munkáik ún. olvasható nyelveken is rendelkezésre álljanak. Ez természetesen nemcsak a finnugristákra, hanem a magyar nyelvtörténet művelőire is vonatkozik, s ilyen szempontból a leíró magyar nyelvészet munkásaitól van mit átvennünk.

3. Úgy vélem, nagy a felelősségük azoknak, akik különféle szakmai rendezvényeket szerveznek és tudományos munkákat nyomtatott formában tesznek közzé. Olykor szinte megdöbbenően alacsony színvonalú szellemi termékek kerülnek a szakmai nyilvánosság elé. Tapintatból nem kívánok megnevezni egyetlen fórumot sem, mert nem megfelelő ez az alkalom, hogy akár szerzőt, akár szervezőt vagy szerkesztőt állítsak pellengérré, pedig a közelmúltból is tudnék néhány ijesztő példát idézni. A publikációk terén érdemes lenne az országos nyelvtudományi folyóiratok szigorú lektoráltatási gyakorlatát követni, a konferenciák rendezőinek pedig kíméletlen előbírálatot kellene megvalósítaniuk a leadott tézisek alapján, bár még ilyenkor is kerülhet olykor-olykor egy-egy homokszem a fogaskerek közé... Adalékul, nem pedig mentségül említem meg, hogy nagy tekintélyű külföldi kiadók is közzétettek már „szak”könyv gyanánt tiszta sarlatánságokat, valamint külföldi szakfolyóiratokba is becsúsztak már olyan írások, amelyekre a felelősök nem nagyon lehetnének büszkék...

4. Bevezetőmben említettem, hogy eredményeinket, a jó két évszázad során felhalmozódott biztos ismereteinket a kívülállók számára is hozzáférhetővé kell tennünk. Ez azért is rendkívül fontos lenne, mert a véleménynyilvánítási szabadság helyreállításával elképesztő mértékben elszaporodtak az igen agresszív formában előadott nyelvészeti badarságok az írott és az elektronikus információs forrásokban, sőt — horribile dictu — még egyetemeken által kiadott, tudományosnak szánt kötetekben is találkoztam ilyenekkel. Nem kis meglepetéssel tapasztaltam, hogy egy történelmi és nyelvészeti sületlenségeket tartalmazó kötet kiadását a nevét nem minden vonatkozásban kiérdemelt Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta anyagilag (talán a minisztérium egy kifícamodott ideológiáktól megzavarodott bürokratájának köszönhetőn, a jelek szerint ugyanis lektorálatlan munkáról van szó).

Azt hiszem, a dilettantizmussal való kacérkodás már a legmagasabb, azaz államirányítási szinten is folyik, hiszen a közelmúltban két olyan magyar származású külföldinek adtak magas állami kitüntetést a magyar nemzeti kulturális örökség ápolásáért, akik a magyar nyelv eredetével kapcsolatban bóhozatba illő „teóriákat” dolgoztak ki, és azokat a hazai médiumok szorgalmas közreműködésével is terjesztik; egyikük még magyar egyházat és táltosképzőt is alapított... A nyelvészeti képtelenségek tarka halmaza részben olyanoktól származik, akik a tudományos gondolkodásnak még a közelébe sem jutottak el. Akik ilyesmivel házalnak akár e butaságok szellemi atyjaként, akár azok lelkes terjesztőjeként, voltaképpen gagyiznak, szellemi gagyizást folytatnak, mégha más területen elfogadható vagy éppen kiemelkedő teljesítményt nyújtanak is.

Az már azért meglepő, hogy időnként más diszciplínák (pl. régészet, jogászat, mikrobiológia) némely művelői érzik magukban a kényszert, hogy tőlük teljesen idegen tudományterület kérdéseiben is állást foglaljanak; egyenesen bizarr, ha pl. egy régész azt hiszi magáról, hogy ő a mikrobiológiának vagy a nyelvészetnek is mestere, vagy egy mikrobiológus kíván pl. régészi és nyelvészi szerepben tetszelegni. Még ennél is meghökkentőbb, amikor valamilyen formában nyelvészeti tevékenységet folytató személyek tárják a nyilvánosság elé nyelvtudományi dilettantizmusukat. Neveket említeni nem kívánok, hiszen azzal azt a benyomást kelthetném bennük, hogy megvitatásra érdemes ötletekkel lepték

meg a nagyközönséget és a szakmát. Legfrissebb ilyen élményem, hogy egy alkalmazott nyelvészettel foglalkozó kolléga azzal a „felfedezéssel“ aratott nagy feltűnést a médiumokban és nagy sikert a nyelvészeti csodabogár-tenyésztők körében, hogy az etruszk voltaképpen a magyar nyelv ősi formája. Elég gyakoriak az ilyenféle nézeteket népszerűsíteni igyekvő és előadóikat a nyilvánosság előtt hódolattal bemutató rádió- és tv-műsorok, újságcikkek és kiadványok. Ha szakember ezekre nyilvánosan reagálni kíván, érdekes módon mind a jobb-, mind a baloldali sajtó, rádió és televízió alig ad erre lehetőséget. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem a szakember felelős a tudományos ismeretterjesztésért, de mégsem elsősorban rajta múlik, hogy a szellemi gagyizók a tudományok iránti érdeklődést is a „Való világ“ alpári ízlésvilága felé terelgetik. A mi tudományterületünkön jóformán már csak az évente megrendezendő magyar nyelv hete keretében kerülhet sor színvonalas felvilágosításra. Jóformán, hiszen elvértve azért egyebütt is szóhoz jut a nyelvtudomány szakekembere is. Erre szép példa Rédei Károlynak a közelmúltban két kiadásban is megjelent „Ástörténetünk kérdései“ című kötete, amely a gagyizókból több újság és folyóirat hasábjain dühödt kirohanásokat váltott ki.

5. Úgy tűnik, más tudományágakat sem kímél a szellemi proletariátus rohama. Vajon a Magyar Tudományos Akadémia nem tehetne-e azért valamit, hogy a médiumok időnként adjanak lehetőséget az egyes szakterületek tudós művelőinek a közvéleményt és ezáltal a nemzeti tudatot fertőző ostobaságokkal kapcsolatos állásfoglalásaik közzétételére?